

Noten

INLEIDING

- 1 *NRC Handelsblad*, 15 juni 2001. Deze introductie is deels gebaseerd op de inleiding van D.J. Elzinga en G. Voerman, in: *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918–1998*, Amsterdam, Antwerpen, 2002; zie ook R. A. Koole en G. Voerman, 'Verkiezingscampagnes: de personificatie en de professionalisering van de stemmenjacht', in: *Kleio*, 27 (1986), no. 3 (april), 1-10.
- 2 *Het Handelsblad*, 2 juli 1929 (ochtendblad).
- 3 In het Nationaal Kiesonderzoek van 2006 werd de vraag naar het ophangen van affiches niet eens meer gesteld.
- 4 *Arnhemsche Courant*, 12 maart 1888; met dank aan Ron de Jong.
- 5 J.J. de Jong, *Politieke organisatie in West-Europa na 1880*, Den Haag, 1951, 326.
- 6 Zie voor voorbeelden Elzinga en Voerman, *Om de stembus*, passim.
- 7 Zie E. van Thijn, 'Een moderne verkiezingscampagne', in: *Socialisme en Democratie*, oktober 1966, 704-714; 707; en R. B. Andeweg, 'De burger in de Nederlandse politiek', in: R. B. Andeweg, A. Hoogerwerf en J. J. A. Thomassen, red., *Politiek in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1985, 81-106.
- 8 Gerrit Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in: Hans Renders en Gerrit Voerman, red., *Privé in de politieke biografie*, Amsterdam, 2007, 15-23.
- 9 M. Veltman, 'Het politieke affiche is

een taai sjabloon', in: *NRC Handelsblad*, 28 mei 1974.

HOOFDSTUK 1

- 1 Gerrit Voerman en Erwin Dijk, "Van kiesvereniging tot moderne politieke partij". De ontwikkeling van de organisatie en cultuur van de vvd', in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman, red., *Zestigjaar vvd*, Amsterdam, 2008, 93-135.
- 2 Geciteerd door D. J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Nijmegen, 1982, 25.
- 3 Geciteerd door G. Taal, *Liberalen en radicalen in Nederland 1872–1901*, Den Haag, 1980, 104.
- 4 Zie ook Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901–1940*, Amsterdam, 2005, 51.
- 5 Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbefef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870–1918*, Den Haag, 1992, 273; zie ook 121-161.
- 6 Voor de periode vanaf de oprichting van de vvd in 1901 tot aan de opheffing in 1946 wordt als algemene aanduiding van de liberale groeperingen de term 'vrijzinnig' gebruikt. De vvd wilde zoals vermeld van het begrip 'liberalisme' weinig weten; 'vrijzinnig' daarentegen was voor alle betrokken partijen aanvaardbaar.

HOOFDSTUK 2

- 1 *De Loods*, 27 juni 1918.
- 2 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 244.

- 3 M.C.H. Dresselhuys, *Openingsrede van de Tweede Algemeene Vergadering van den Vrijheidsbond*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1922], 4.
- 4 Joop W. Koopmans, 'Politics in title prints. Examples from the Dutch news book *Europische Mercurius* (1690-1756)', in: Martin Gosman en Joop W. Koopmans, red., *Selling and rejecting politics in early modern Europe*, Leuven, Parijs, Dudley (MA), 2007, 135-149; 138.
- 5 *Het Liberale Weekblad*, 30 april 1933.
- 6 *De Vrijheid*, 11 april 1933.
- 7 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 319-320.
- 8 *De Vrijheid*, 30 april 1937.
- 9 *Vrijheid en Democratie*, 23 februari 1979.
- 10 Joh. de Vries, red., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring 1871-1954*, dl. 2, Utrecht, 1970, 1226.
- 11 Bij het vinden van artikelen in *De Vrijzinnig-Democraat* over de verkiezingsaffiches van de VDB is dankbaar gebruik gemaakt van Meine Henk Klijsma, *De democratie voorop. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901-1946*, Amsterdam, 2007.
- 12 *De Vrijzinnig-Democraat*, 6 mei 1922.
- 13 *De Vrijzinnig-Democraat*, 7 april 1923.
- 14 *De Vrijzinnig-Democraat*, 1 juni 1929.
- 15 *De Vrijzinnig-Democraat*, 24 maart 1923.
- 16 Ibidem.
- 17 *De Vrijzinnig-Democraat*, 30 mei 1925.
- 18 *Algemeen Handelsblad*, ochtendblad, 28 juni 1925.
- 19 *De Vrijheid*, 1 juli 1925.
- 20 *De Vrijzinnig-Democraat*, 25 mei 1929.
- 21 *De Vrijzinnig-Democraat*, 18 februari 1933.
- 22 *De Vrijzinnig-Democraat*, 1 april 1933.
- 23 *De Vrijheid*, 11 april 1933.
- 24 Van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking*, 322.
- 25 P. de Rooy, 'Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten', in: G. Voerman e. a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen socialisme en liberalisme*, Amsterdam, 1991, 54-73; 70.
- 26 Zie voor de fusie van de VDB in de PvdA Gerrit Voerman, 'Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA', in: idem, *De vrijzinnig-democratische traditie*, 88-109.

HOOFDSTUK 3

- 1 Marijn Schapelhouman, 'Cornelis Hund: verborgen tekeningen', in: *Bulletin van het Rijksmuseum*, 51 (2003), no. 4, 319-335; 321.

HOOFDSTUK 4

- 1 Geciteerd in G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: P.G.C. van Schie, red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialistten in Nederland*, Kampen, 1995, 83-96; 91.
- 2 Zie over de totstandkoming van de vvd R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *Veertig jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de vvd-partijorganisatie*, Houten, 1988, 41-60. Ook voor het hiernavolgende deel is van deze studie gebruik gemaakt.
- 3 *Campagne-boek vvd*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1948], 9.
- 4 *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1949.
- 5 Concept verkiezingscampagne,

Noten

- 24 maart 1948, in: Nationaal Archief (NA), VVD-archief, no. 1.
- 6 Ibidem.
- 7 Brief Publex aan Van Alfen, 26 juni 1948, in: NA, VVD-archief, no. 29.
- 8 *Vrijheid en Democratie*, 25 juni 1948.
- 9 *Campagne-boek VVD*, 5.
- 10 M. F. Westers, *Mr. D. U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland. Een zakenman in de politieke arena*, Amsterdam, 1988, 124-126; zie ook 91-93.
- 11 Dirk U. Stikker, *Memoires. Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis*, Rotterdam, Den Haag, 1966, 97.
- 12 H. J. L. Vonhoff, 'P. J. Oud. De vroege laatbloeiër', in: *Kopstukken van de VVD*, Houten, 1988, 20-36; 28.
- 13 F. A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, Amsterdam, Brussel, 1971, 98.
- 14 Marien van der Heijden, 'Nederlandse verkiezingsaffiches'. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1984.
- 15 Brief reclamebureau C. J. Palm aan secretariaat VVD, 18 juni 1956, in: NA, VVD-archief, no. 31.
- 16 Campagnemateriaal Tweede Kamerverkiezingen 12 maart 1959, in: NA, VVD-archief, no. 130.
- 17 *Vrijheid en Democratie*, 2 juni 1956.
- 18 *Vrijheid en Democratie*, 24 september 1955.
- 19 *Vrijheid en Democratie*, 10 september 1955.
- 20 *Vrijheid en Democratie*, 2 september 1961.
- 21 Jan van Zanen, *Haya. Haya van Someren-Downer. Vrouw voor Vrijheid en Democratie*, Amsterdam, 1994, 44.
- 22 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 23 *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966.
- 24 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP), VVD-archief, no. 906.
- 25 Brief van Van Alfen aan VVD, 28 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 26 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 27 *Vrijheid en Democratie*, 13 mei 1966.
- 28 Concept-rondschrijven aan de afdelingen: 'Wat wil de VVD bereiken bij de komende verkiezingen', 24 februari 1966, in: NA, VVD-archief, no. 30.
- 29 *Vrijheid en Democratie*, 3 februari 1967.
- 30 'Strikt vertrouwelijk' rondschrijven van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 maart 1971, in: DNPP, VVD-archief, no. 1.467.
- 31 Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek'.
- 32 Hans Wiegel, *Een partijtje libre*, Den Haag, Rotterdam, 1968, 19.
- 33 Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, 94.
- 34 R. W. de Korte, 'Marketing van politiek. Een liberale kijk erop', in: *Liberaal reveil*, 18 (1977), no. 4, 38-41, 38.
- 35 Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland*, 95.
- 36 Telefonisch interview Fleur de Beaufort met Hans Wiegel, 1 november 2007.

- 37 *Adformatie*, 23 juni 1977, 19, 21; De Korte, 'Marketing van politiek', 38.
- 38 Besluitenlijst vergadering Werkgroep Europese Verkiezingen, 15 juni 1978, in: DNPP, VVD-archief, no. 930. Zie ook het verslag van N. Rempt-Halmmans de Jongh, 11 september 1978, in: idem.
- 39 Harald Hamelers e. a., 'Public relations en politieke partijen: D'66, CDA, PvdA, VVD'. Onderzoeksverslag Rijksuniversiteit Utrecht, Utrecht, 1981, 82.
- 40 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: DNPP, VVD-archief, no. 906.
- 41 Hamelers, 'Public relations politieke partijen', 73.
- 42 Eric Duivenvoorden, *Met emmer en kwast. Veertig jaar Nederlandse actie-affiches 1965-2005*, Amsterdam, 2005.
- 43 Telefonisch interview van Fleur de Beaufort met Hans Wiegel, 1 november 2007.
- 44 Jan Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, Utrecht, 1993, 219.
- 45 Analyse bv, *Onderzoek verkiezings-slogan VVD*, Den Haag, juli 1982, in: DNPP, VVD-archief, no. 898.
- 46 Opmerkingen enquête door de Werkgroep propagandamiddelen van de Landelijke Propaganda Commissie, 19 april 1983, in: DNPP, VVD-archief, no. 906.
- 47 *Vrijheid en Democratie*, 24 januari 1984.
- 48 *Vrijheid en Democratie*, 29 april 1986.
- 49 Interview met Joris Voorhoeve, 27 juli 2007.
- 50 Interview met Frits Bolkestein, 5 juli 2007.
- 51 *Huisstijl*, z. pl. [Den Haag], z. j. [1992], 1-2.
- 52 *Vrijheid & Democratie*, juni 1992.
- 53 *Huisstijl*, 1.
- 54 Janna Meeus, 'Van kunstenaarsgrafiek tot marketingpolitiek. Het Nederlands verkiezingsaffiche van 1918-2002'. Scriptie grafisch ontwerpen, Academie St. Joost, Breda, 2002, 65.
- 55 *Politiek*, 3 (2002), no. 1, 45.
- 56 *Trouw*, 4 januari 2003.
- 57 *VVD huisstijl*, op VVD-site (www.vvd.nl), 28 september 2007; zie ook *Trouw*, 4 april 2006.
- 58 Thijs Broer, 'Volkomen achterhaald, zo'n foto op een affiche', in: *Vrij Nederland*, 11 november 2006, 16-18; 16.
- 59 Max Bruinsma, 'Grootgrutters-esthetiek', in: *De helling. Tijdschrift voor linkse politiek*, 19 (2006), no. 4, 20-23; 22.
- 60 Broer, 'Volkomen achterhaald, zo'n foto op een affiche', 16.
- 61 Addie Schulte en Bas Soetenhorst, *Daadkracht & Duidelijkheid. Vijfjaar crisis in de VVD*, Amsterdam, 2007, 247-248.
- 62 Interview met Mark Rutte, 28 juni 2007.
- 63 Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht & Duidelijkheid*, 250.
- 64 Ibidem.

SL0T

- 1 Meeus, 'Van kunstenaarsgrafiek tot marketingpolitiek', 64.
- 2 Hamelers, 'Public relations politieke partijen', 37.
- 3 Mededeling aan (afdelings)secretarissen en propagandisten, 9 september 1976, in: DNPP, VVD-archief, no. 108.
- 4 Campagnebrief IV, 4 mei 1981, in: DNPP, VVD-archief, no. 115.